

PODMIOTOWOŚĆ UCZNIA W ZAŁOŻENIACH REFORMY
PROGRAMOWEJ SYSTEMU OŚWIATY 2017

SUBJECTIVITY OF A PUPIL AT THE BASE OF THE CURRICULAR
REFORM IN THE EDUCATION SYSTEM IN 2017

DOROTA DEPA

The University of Rzeszów (Poland)
e-mail: dorotadepa0@gmail.com

ABSTRACT: *The aim of the article is the analysis of the foundations in curricular reform in education initiated in 2017 in order to observe how student's subjectivity is understood in the reform.*

The most important educational regulations were analysed. They were the Law of 14 December 2016 of Education Law and the Statute of 14 February 2017 of the Minister of Education concerning the core curriculum in the nursery education and the core curriculum in general education for primary schools together with mentally disabled students (both moderate and significant disability) and the core curriculum in general education for 1st degree vocational schools, general education for special school preparing to work and general education for post-secondary schools.

The study shows that authors of the reform repeatedly refer to pupils as the subject of pedagogical and educational activities in the reformed system.

This attitude is visible in the choice of educational content, methods, organisation and creating of suitable conditions right for individual needs of each pupil. As far as upbringing is concerned the reform focuses on student's development in each field, acquiring proper cognitive and social experiences. The teacher's role is to support pupil's development and form their identity based on values.

KEY WORDS: *pupil's subjectivity, curricular reform of education system, subjectivity in upbringing, subjectivity in teaching, individualised teaching*

Reforma systemu oświaty, która weszła w życie 1 września 2017 r., zmodyfikowała nie tylko strukturę szkolnictwa w Polsce, ale także zmieniła podstawę programową nauczania na każdym szczeblu edukacji szkolnej. W dokumentach regulujących pracę szkoły mocno zaznaczono podmiotowość ucznia, a nauczyciela wskazano jako osobę tworzącą warunki do rozwoju ucznia w każdej ze sfer.

Autorzy podstawy programowej wskazują, że u jej założeń filozoficznych leży antropologiczna wizja człowieka, gdzie człowiek jest postrzegany jako istota wolna, rozumna i tworząca relacje. Pod względem pedagogicznym podstawę programową na poziomie wychowania przedszkolnego i edukacji wczesnoszkolnej oparto na koncepcji profesora Ryszarda Więckowskiego wskazującej na naturalne strategii uczenia się dziecka. Są to strategii: percepcyjno-odtwórcza, percepcyjno-wyjaśniająca, percepcyjno-innowacyjna. Strategii te z kolei zakorzenione są w fenomenologicznej koncepcji człowieka Romana Ingardena (Podstawa programowa, 2017, p. 54).

Jak pisze Antoni Smołański, powołując się na myśl Romana Ingardena, „w życiu człowieka jest istotne, w ogromnej mierze dzięki jego samoedukacji, zrozumienie jego własnego istnienia w gąszczu innych bytów, że jest bytem autonomicznym, ale wśród ludzi, rzeczy, idei i zjawisk i że sam jest po części każdym z nich. Będąc bytem indywidualnym i „całością dla siebie” należy jednocześnie do innych całości jako człon lub komponent” (Smołański, 1998, p. 7-13). Stąd wynika zadanie szkoły jako instytucji odpowiedzialnej za rozwój indywidualności człowieka, przy jednoczesnym uczeniu go uszanowania indywidualności innych. Zadanie to uda się zrealizować jedynie przy podmiotowym podejściu nauczycieli do ucznia, poszanowaniu jego potrzeb rozwojowych, tworzeniu warunków do aktywności i zdobywania doświadczeń w kontakcie z innymi osobami (Famuła-Jurczak, Mazur, 2012). Wg Ingardena natura ludzka polega na nieustannym wysiłku przekraczania granic tkwiącej w nim zwierzęcości. Nie pamiętając o tym, człowiek zapada się bez ratunku w swoją czystą zwierzęcość, stanowiącą w gruncie rzeczy jego śmierć (Ingarden, 1987, p. 21-24). Człowiek jest swoistego typu bytem granicznym, który znajduje się w polu napięć między ograniczonością związaną z materią i nieograniczonością związaną z duchem, pomiędzy relatywnością i absolutnością (Bochenek, 2001, p. 17). Człowiek staje się człowiekiem w miarę oddawania siebie

na służbę wartości. Ingarden nazywa je jakościami i wskazuje, że chodzi tu o jakości (wartości) metafizyczne, które ujawniają się nie tylko w życiu, ale i w sztuce (Stróżewski, 2014).

Względem innych bytów ludzka osoba odznacza się sobie tylko właściwą godnością, jest zupełna, w dziedzinie swych specyficznych cech nie wymaga istotowego dopełnienia, np. przez społeczność, która w różny sposób służy jej rozwojowi (Wałęjko, 2012, p. 77; Mazur, 2010). Poszczególne ludzkie „ja” noszą wprawdzie w różnych swych wymiarach gotowość do tworzenia wspólnot społecznych, lecz z zachowaniem podmiotowości wszystkich. Pełna integracja osoby ze środowiskiem społecznym, również szkolnym, jej prawdziwy rozwój możliwy jest tylko i wyłącznie w oparciu o jej silne poczucie własnej osobowej tożsamości i podmiotowości. Skoro osobę cechuje posiadanie siebie, przynależność do siebie, dysponowanie sobą, to nie może ona nigdy zostać zawłaszczona przez rodziców czy placówkę edukacyjną (Bochenek, 2017, p. 37-38).

Dobrze więc, iż cele główne w zakresie wychowania określone w podstawie programowej pokazują dziecko jako podmiot edukacji. Dziecko to osoba, która odkrywa swoje możliwości i sens własnego działania. Cele te, podkreślając podmiotowość ucznia w przedszkolu i w ramach edukacji wczesnoszkolnej, wyznaczają konieczność uwzględniania takiego podejścia na kolejnych etapach edukacji (Podstawa programowa, 2017, p. 54). Ukształtowanie swojej podmiotowości to zadanie rozwojowe każdego człowieka. Józefa Błachowicz zaznacza w swoich opracowaniach, że podmiotowość nie jest dana człowiekowi z natury, nikt nie rodzi się z gotową podmiotowością (Błachowicz, 2008, p. 3). Według Agaty Popławskiej podmiotowość jest potencjalnością daną człowiekowi w tym sensie, że może ją osiągnąć, ale stanowi także zadanie rozwojowe, które w sprzyjających warunkach może znaleźć pomyślne rozwiązanie. Jako takie staje się celem wychowania. Niełatwo jednak ten cel osiągnąć, skoro podmiot kształtuje się przynajmniej w trójstronnych relacjach: ze światem społecznym, światem materialnym i w relacjach człowieka do samego siebie (Kotusiewicz, 1995, p. 37-38; Popławska, 2013, p. 9).

Na rozwój podmiotowości dziecka ma wpływ nie tylko jego osobista aktywność, ale także oddziaływanie z zewnątrz. Grażyna Miłkowska w kształtowaniu podmiotowości dziecka zwraca uwagę na stwarzanie warunków do twórczego działania, umiejętność rozwiązywania problemów, uznanie prawa

do wolności ucznia, jego autonomii, do tajemnicy. Od minionego wieku, kiedy to narodził się sprzeciw wobec szkoły tradycyjnej i podejścia instrumentalnego, powstało oczekiwanie społeczne, by uczeń stawał się podmiotem działań edukacyjnych. Zaczęto zaznaczać prawa dziecka, jego potrzeby i możliwości oraz podejmować próby tworzenia poznawczej i twórczej aktywności dziecka (Mazur, 2012, p. 95-108). Uwidacznia się dziś mocne dowartościowanie podmiotowości jednostek, które dzięki niej mogą regulować swoje relacje z otoczeniem, a nie stanowić tylko „miejsca”, w którym różne tego typu procesy przebiegają. Wzrost rangi podmiotowości wynika również z tego, iż w obrębie tak szybko zmieniających się uwarunkowań naszej egzystencji nie sprawdzają się stare rozwiązania i wciąż zwiększa się przestrzeń zjawisk niedookreślonych, gdzie niemal koniecznością staje się samodzielne rozstrzygnięcie kwestii poznawczych, dylematów moralnych czy społecznych (Szymański, 2014, p. 98-99). „Rośnie zapotrzebowanie na ludzką twórczość i inicjatywę, na umiejętność myślenia i współdziałania zarówno w skali lokalnej, jak i globalnej. Główna idea, która wyłania się we współczesnym dyskursie metakulturowym, jest charakteryzowana jako *paradygmat podmiotów* i *paradygmat współistnienia*, a podmiotowość w relacjach ze światem i samym sobą można nawet określić jako kulturowy standard współczesności” (Bałachowicz, 2009, p. 15). Zmieniają się także oczekiwania społeczne co do rozwijania podmiotowości ucznia w szkole. Nie chodzi tylko o działania właściwe edukacyjnie, ale także o „zapewnienie warunków programowych i organizacyjnych do aktywnego współpartnerstwa i współuczestnictwa w procesie edukacji szkolnej” (Czarnecki, 1999, p. 10).

Tym oczekiwaniom wychodzi naprzeciw reforma systemu oświaty, która zaczęła się w minionym roku. O podmiotowości mówią najbardziej znaczące dokumenty regulujące pracę szkoły zarówno w zakresie nauczania, jak i wychowania.

Główny dokument regulujący działalność oświatową, jakim jest *Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 Prawo Oświatowe (Dz. U. 2017, poz 59)*, zwraca uwagę na podmiotowość ucznia, określając wychowanie jako „wspieranie dziecka w rozwoju ku pełnej dojrzałości w sferze fizycznej, emocjonalnej, intelektualnej, duchowej i społecznej, wzmacnianie i uzupełnianie przez działania z zakresu profilaktyki problemów dzieci i młodzieży”(art. 1, pkt 3) Wspieranie oznacza tu, że wychowawca-nauczyciel pełni rolę wspomagającą rozwój wychowanka, a ten jest elementem podstawowym. Takie podejście znajdziemy wielokrotnie zarówno

w wyżej wymienionej ustawie, jak i innych dokumentach regulujących działalność jednostek oświatowych, z uwzględnieniem różnych aspektów ich pracy – od nauczania i wychowania począwszy, po planowanie wyposażenia sal czy organizację planu dnia przedszkolaka czy ucznia.

Wspominania wcześniej ustawa wskazuje także, w czym powinno przejawiać się podmiotowe podejście do ucznia. Art. 1, pkt 6 mówi, że system oświaty zapewnia „dostosowanie treści, metod i organizacji nauczania do możliwości psychofizycznych uczniów”. Treści nauczania, stosowane metody i organizacja procesu nauczania są więc podrzędne wobec samego ucznia. Mają one być dostosowywane do tego, w jakim momencie rozwoju psychofizycznego znajduje się dany uczeń i jakie ma możliwości, związane zarówno ze zdobywaniem wiedzy, jaki i rozwojem procesów poznawczych. Na taki aspekt podmiotowości w nauczaniu zwracają uwagę także punkty 7 i 8 art. 1 ustawy, które nakładają na szkoły obowiązek indywidualizowania procesu nauczania ze względu na niepełnosprawność uczniów czy szczególne uzdolnienia. W przypadku dzieci niepełnosprawnych szkoła ma umożliwić im realizowanie zindywidualizowanego procesu kształcenia, zarówno w zakresie form i programów nauczania, jak i realizację zajęć rewalidacyjnych, których celem jest przywracanie sprawności, poprzez usprawnianie zaburzonych funkcji rozwojowych i intelektualnych. Jeśli chodzi o uczniów szczególnie uzdolnionych, tu szkoła ma objąć opieką ucznia poprzez umożliwienie realizowania indywidualnych programów nauczania, przygotowanych dla niego, a także ukończenia szkoły w skróconym czasie. Rozwój zainteresowań i wiedzy ucznia są najważniejsze, szkoła ma dopasować sposób, a także organizację nauczania do potrzeb ucznia. Ustawa Prawo Oświatowe wskazuje także, jaka powinna być postawa nauczyciela względem ucznia. Ar. 5 mówi „Nauczyciel w swoich działaniach dydaktycznych, wychowawczych i opiekuńczych ma obowiązek kierowania się dobrem uczniów, troską o ich zdrowie, postawę moralną i obywatelską, z poszanowaniem godności osobistej ucznia”. Artykuł ten podkreśla podmiotowość ucznia w procesie wychowawczym i nakłada obowiązek uwzględniania jej na nauczycieli. Kluczem jest tu kierowanie się dobrem ucznia i poszanowanie jego osoby.

Kolejnym ważnym dokumentem, zwracającym uwagę na podmiotowe podejście do ucznia w zreformowanej szkole, jest Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego

dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz. U. 2017, poz. 356). W zakresie wychowania przedszkolnego dokument ten wskazuje cele wychowania oraz edukacyjne, zadania profilaktyczno-wychowawcze oraz efekty realizacji tych zadań sformułowane jako cele osiąmane przez przedszkolaków. Cele wychowania wskazują na wspierającą rolę nauczyciela wobec rozwoju dziecka. Wsparcie to ma być realizowane w wychowaniu, opiece, procesach uczenia się i nauczania. Nauczyciel ma umożliwić dziecku „odkrywanie własnych możliwości, sensu działania oraz gromadzenie doświadczeń na drodze prowadzącej do prawdy, dobra i piękna” (Rozporządzenie, 2017, p. 2). Efektem działań nauczyciela ma być dojrzałość dziecka, która umożliwi kontynuowanie nauki w szkole. I znów osoba dziecka i jego rozwój jest wskazywany jako nadrzędny wobec działań nauczyciela. To nauczyciel ma dostosowywać swoją pracę do potrzeb przedszkolaków – uczestników procesu wychowania i nauczania.

Takie nakierowanie widoczne jest także w zadaniach przedszkola określonych przez podstawę programową. Wśród nich szczególną uwagę, ze względu na podmiotowe podejście do ucznia, zwracają zadania:

- (zad. 1) „Wspieranie wielokierunkowej aktywności dziecka poprzez organizację warunków sprzyjających nabywaniu doświadczeń w fizycznym, emocjonalnym, społecznych i poznawczym obszarze jego rozwoju”.
- (zad. 3) „Wspieranie aktywności dziecka podnoszącej poziom integracji sensorycznej i umiejętności korzystania z rozwijających się procesów poznawczych”.
- (zad. 5). „Wspieranie samodzielnej dziecięcej eksploracji świata, dobór treści adekwatnych do poziomu rozwoju dziecka, jego możliwości percepcyjnych, wyobrażeń i rozumowania, z poszanowaniem indywidualnych potrzeb i zainteresowań”.
- (zad. 6) „Wzmacnianie poczucia wartości, indywidualność, oryginalność dziecka oraz potrzeby tworzenia relacji osobowych i uczestnictwa w grupie”.

Rolą przedszkola jest więc umożliwianie rozwoju indywidualnego w różnych zakresach – aktywności poznawczej, rozwoju fizycznym, społecznym. Wyraźnie zaznacza się tu konieczność otwartości na indywidualność dziecka, poszanowanie jego tempa rozwoju i dopasowanie do potrzeb. Takie podejście widoczne jest również w zadaniach dotyczących tworzenia warunków organizacyjnych wychowania przedszkolnego.:

- „(zad. 2) Tworzenie warunków umożliwiających dzieciom swobodny rozwój, zabawę i odpoczynek w poczuciu bezpieczeństwa”.
- „(zad. 4.) Zapewnienie prawidłowej organizacji warunków sprzyjających nabywaniu przez dzieci doświadczeń, które umożliwią im ciągłość procesów adaptacji oraz pomoc dzieciom rozwijającym się w sposób nieharmonijny, wolniejszy lub przyspieszony”.
- „(zad. 10) Tworzenie warunków pozwalających na bezpieczną, samodzielną eksplorację otaczającej dziecko przyrody, stymulujących rozwój wrażliwości i umożliwiających poznanie wartości oraz norm odnoszących się do środowiska przyrodniczego, adekwatnych do etapu rozwoju dziecka”.
- (zad. 11) Tworzenie warunków umożliwiających bezpieczną, samodzielną eksplorację elementów techniki w otoczeniu, konstruowania, majsterkowania, planowania i podejmowania intencjonalnego działania, prezentowania wytworów swojej pracy”.

Warunki wychowania przedszkolnego mają zapewnić dzieciom podstawową potrzebę, jaką jest potrzeba bezpieczeństwa. Mają sprzyjać nabywaniu doświadczeń i umożliwiać różnorodne działania związane z naturalnymi procesami poznawczymi i zainteresowaniami dziecka, a także jego potrzebami rozwojowymi. Co ważne, mają także uwzględniać indywidualne tempo rozwoju. Zadanie 4 zwraca uwagę na indywidualizację działań związanych z rozwojem szybszym, wolniejszym lub nieharmonijnym. Warunki organizacyjne mają wspomagać każdy z nich, poprzez umożliwienie zdobywania potrzebnych doświadczeń.

Podmiotowość dziecka w procesie wychowawczym na etapie przedszkolnym została mocno zaznaczona w warunkach i sposobie realizacji podstawy programowej. Autorzy zwracają uwagę, że wspieranie rozwoju dziecka powinno odbywać się zarówno podczas zajęć kierowanych, jak i niekierowanych,

w tym także czasie spożywania posiłków, odpoczynku, uroczystości przedszkolnych, wycieczek itp. Duże znaczenie ma zabawa, szczególnie samodzielna. Zabawa zorganizowana wiąże się z koniecznością uszanowania przez nauczyciela typowych dla tego okresu potrzeb rozwojowych, wynikających z naturalnych obszarów rozwoju dziecka. W organizacji zajęć kierowanych nauczyciele powinni brać pod uwagę „możliwości dzieci, ich oczekiwania poznawcze i potrzeby wyrażania swoich stanów emocjonalnych, komunikacji oraz chęci zabawy” (Rozporządzenie, 2017, p. 8). Rolą nauczyciela jest także wykorzystywanie naturalnie pojawiających się sytuacji, a prowadzących do osiągnięcia przez dziecko dojrzałości szkolnej. Jednak zabawy prowadzące do ćwiczeń czynności złożonych, czyli liczenia, czytania czy pisanie, mają pojawiać się, jeśli uczniowie okażą zainteresowanie nimi. Mają być także przygotowane z uwzględnieniem fizjologii i naturą pojawiania się tych procesów. Aby takie działanie nauczyciela było możliwe, jednym z warunków realizacji jest także diagnozowanie i obserwowanie rozwoju dzieci. Diagnoza ma także służyć włączaniu potencjału dzieci oraz ich zainteresowań do zabaw i doświadczeń organizowanych w przedszkolu. Takie nastawienie znów nakierowuje działania nauczyciela i całego przedszkola na dziecko i jego indywidualne potrzeby, jako nadrzędne w procesie wychowawczym.

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej bardziej ukierunkowuje działania szkoły na wprowadzenie uczniów w świat wiedzy, jednak i tu znajdziemy zapisy, które zwracają uwagę na ucznia jako podmiot procesów dydaktycznych i wychowawczych. Już na wstępie autorzy podstawy programowej zaznaczają, że zadaniem szkoły jest stworzyć bezpieczne warunki, a także przyjazną atmosferę do nauki. W procesie tym należy uwzględniać indywidualne możliwości i potrzeby edukacyjne ucznia. W nawiązaniu do tego „najważniejszym celem kształcenia w szkole podstawowej jest dbałość o integralny rozwój biologiczny, poznawczy, emocjonalny, społeczny i moralny ucznia” (Rozporządzenie, 2017, p. 11). Rozwój ucznia w każdej ze sfer, z uwzględnieniem jego indywidualności i potrzeb, jest nadrzędny w procesie kształcenia. Na pierwszy plan wysuwany jest więc uczeń i jego rozwój, a nie cele kształcenia i konkretna wiedza do zdobycia. Na wartość ucznia jako osoby wskazują także cele kształcenia. Cel 2 mówi o wzmacnianiu u ucznia poczucia tożsamości indywidualnej, kulturowej, narodowej, regionalnej i etnicznej. Cel 3 o formowaniu u uczniów poczucia godności własnej osoby i szacunku

dla godności innych osób. Celem kształcenia jest także „wszechstronny rozwój osobowy ucznia przez pogłębianie wiedzy oraz zaspokajanie i rozbudzanie jego naturalnej ciekawości poznawczej” (Rozporządzenie, 2017, p. 11). Dalej podstawa programowa zwraca na indywidualizację wspomagania rozwoju uczniów, z uwzględnieniem ich potrzeb i możliwości. Dotyczy to także pracy z uczniami niepełnosprawnymi. Indywidualizacja ma być poprzedzona diagnozą potencjału ucznia. A ma się przejawiać w takim doborze zadań, by były one zgodne z jego możliwościami i dały szansę na odniesienie sukcesu. Autorzy podstawy programowej jako ważne zadanie szkoły widzą także korzystanie z metody projektu w dydaktyce, jako dającego uczniom możliwość samodzielnego działania i myślenia, a także odpowiedzialności za planowanie i realizację zadań w ramach projektu. Projekt umożliwia uczniom lepsze kierowania procesem uczenia się, a także dokonywania samooceny oraz podejmowania decyzji.

Oprócz dydaktyki podstawa programowa wskazuje na podmiotowe traktowanie ucznia także w procesie wychowawczym. Wg autorów podstawy programowej wychowanie ma być ukierunkowane na wartości, bo ono zakłada przede wszystkim podmiotowe traktowanie ucznia. Natomiast wartości skłaniają człowieka do podejmowania odpowiednich wyborów czy decyzji. Zadaniem szkoły jest ukierunkowanie ucznia ku określonym wartościom z nastawieniem, że zinternalizowane wartości przyniosą właściwe decyzje i działania. Dla tego na wartościach mają opierać się cele wychowania oraz kryteria jego oceny.

Nauka w szkole podstawowej dzieli się na dwa etapy – I obejmuje klasy I-III (tzw. wczesnoszkolny), oraz etap II obejmujący klasy IV- VIII. Autorzy podstawy szczególną uwagę na respektowanie podmiotowości ucznia zwracają na etapie I. Tu celem kształcenia jest „wspieranie całościowego rozwoju dziecka”. W czasie nauki w klasach I-III uczeń ma odkrywać własne możliwości, poznawać sensowność działania oraz zbierać doświadczenia związane z wartościami dobrem, prawdą i pięknem. Podmiotowe podejście ma się przejawiać w poszanowaniu budowania indywidualnej wiedzy ucznia oraz jego indywidualnego rozwoju prowadzącego z wieku dziecięcego do wieku dorastania.

Indywidualizacja w procesie dydaktycznym szczególnie zaznaczona jest w zadaniach szkoły na etapie wczesnoszkolnym. W organizacji zabawy, nauki i odpoczynku szkoła ma uwzględniać potrzeby i możliwości wszystkich dzieci, w tym rozwijających się nieharmonijnie, wolniej czy szybciej. To samo dotyczy wyboru czy opracowania programu nauczania. Jego treści mają być dopasowane

do poziomu rozwoju i możliwości wszystkich uczniów. Zadaniem szkoły jest także taka realizacja programu nauczania, która szanuje godność ucznia oraz uwzględnia jego tempo rozwoju i wspiera jego indywidualność.

Na etapie szkoły średniej podstawa programowa, określona Rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia (Dz.U 2018, poz. 467), skupia się na zdobywaniu wiedzy przez ucznia. Jednak tu także, zarówno w sferze dydaktycznej, jak i wychowawczej, zwraca się uwagę na wspieranie rozwoju indywidualnego jednostki – rozwijanie zainteresowań indywidualnych, kształtowanie umiejętności formułowania osobistych sądów i ich uzasadniania, uwzględnianie potrzeb i możliwości ucznia, w tym uczniów z niepełnosprawnościami. Wychowanie na tym etapie nauczania ma być również ukierunkowane na wartości i tu wprost zaznacza się, że zakłada ono podmiotowe traktowanie ucznia. Szerszy opis założeń podstawy programowej na etapie szkoły średniej, w kontekście podmiotowości ucznia zarówno w ogólnych założeniach podstawy jak i programów nauczania, może być przedmiotem kolejnych rozważań.

BIBLIOGRAFIA:

- Bałachowicz, J. (2009). Style działań edukacyjnych nauczycieli klas początkowych. Między uprzedmiotowieniem a podmiotowością, Warszawa: Wyd. WSP TWP.
- Błachowicz, J. (2008). Podmiotowość jako kulturowy sposób adaptacji człowieka w świecie. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 3, 3-12.
- Bochenek, K. (2001). Konsekwencje błędu antropologicznego w religii. *Resovia sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej* 8, 15-30.
- Bochenek, K. (2017). Podmiotowość w kontekście personalizmu Jana Pawła II. In: K. Jaremczuk (ed.), *Człowiek i jego podmiotowość a współczesna organizacja – wybrane zagadnienia*, Rzeszów: Podkarpackie Stowarzyszenie *Organizacji i Zarządzania*.
- Czarnecki, Z. (1999). Idea podmiotowości człowieka w myśli antycznej. In: R. Czarnecki (ed.), *Studia nad ideą podmiotowości człowieka*, Lublin: UMCS.
- Famuła-Jurczak, A., Mazur, P. (2012). Where is it going school? In: B. Akimjaková, I. Rochovská (ed.), *Tradition and Innovation in Special and Social Pedagogy* (p. 83-101), Ružomberok: Verbum.

- Ingarden, R. (1987). *Książeczka o człowieku*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Kotusiewicz, A. (1995). Nowe kategorie edukacyjne. In: G. Koć-Seniuch (ed.), *Nauczyciel i uczniowie w sytuacjach szkolnych*, Białystok: Trans Humana.
- Mazur, P. (2010). Personalistyczne podstawy edukacji według Jana Pawła II. In: P. Dancák, D. Hruška, M. Rembierz, R. Šoltés (ed.), *Personalizmus a súčasnosť* (p. 284-289), Prešov: UP.
- Mazur, P. (2012). *Zarys historii szkoły*, Kielce-Myślenice: WSETiNS.
- Podstawa programowa wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej z komentarzem. *Wychowanie przedszkolne I edukacja wczesnoszkolna* (2017).
- Popławska, A. (2013). *W drodze ku pełnej podmiotowości. Kompetencje podmiotowe gimnazjalistów*. Białystok: Wyd. NWSP.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia (Dz.U 2018, poz. 467).
- Smolański, A. (1998). Podmiotowość jako kategoria pedagogiczna i podstawa samorządności szkoły. *Nauczyciel i Szkoła*, 1 (4), 7-13.
- Stróżewski, W. (2014). Edyta Stein i Roman Ingarden - koncepcje człowieka. *ZNCB im. Edyty Stein nr 11*, 17-27.
- Szymański, M. (2014). *Edukacyjne problemy współczesności*. Kraków: Impuls.
- Wałęjko, M. (2012). Między metafizyką a praktyką. Ontyczne podstawy pedagogiki personalistycznej. In: A. Szudra-Barszcz, S. Sztobryna (ed.), *Filozofia wychowania w praktyce pedagogicznej*, Lublin: KUL.